

İTTİHÂD-ı MUHAMMEDÎ CEMİYETİ

Fırkanın siyasî programına esas olan 3 Mart 1325 (16 Mart 1909) tarihli beyan-nâmede cemiyetin kapılarının herkese açık olduğu, şer'î şerîf dairelerinde hareket edileceği, fakat kendilerine katılmamakla kimsenin dinine bir zarar gelmeyeceği, fırkasız meşrutiyetten hiçbir zaman matlûp olan semerenin elde edilemeyeceği, ancak ahkâm-ı şer'iyye ve kanuniyye muhalif olan cemiyet ve fırkalara katıyen mûsamaha edilmeyeceği gibi hususlara yer verilmiştir. *Volkan*'ın aynı nüshasında yer alan cemiyet nizamnamesinin 1. maddesinde cemiyetin reisinin Hz. Muhammed Mustafa olduğu, 3. maddesinde cemiyetin amacının "memâlik-i hilâfette ve sâir bilâdda mütemekkin anâsır-ı muhtelif-i İslâmiyye'nin tehzîb-i ahlâkına ve ictimâî terakkîyatına bâis-i yegâne olan Kur'ân-ı Kerîm'in, şeriat-ı mutahharanın ilâ yevmi'l-kyâm te'mîn-i devâmına sa'y ü gayret eylemek" bulunduğu, 4. maddede cemiyetin faaliyet alanının bütün İslâm topraklarını içine aldığı ifade ediliyordu (bundan yaklaşık bir ay önceki 48. sayıda yayımlanan cemiyetin başlangıç dönemine ait nizamnamesinde 1. madde yer almamaktadır).

Gerek *Volkan*'daki yazılar gerekse parti programı ve tanıtımı öncelikle ilmiye mensuplarına hitap etmekle birlikte cemiyet daha çok halk ve askerler arasında taraftar buluyordu. Ancak bu hareket diğer İslâmî çevrelerin muhalefetiyle karşılaşmış, *Sırât-ı Müstakîm*, *Beyânül-hak* gibi gazeteler fırkayı sert bir dille eleştirmiş ve onu bir "i'tizâl" (sapma, ayırmacılık) olarak değerlendirmişti (Kara, s. 218-222). Buna karşılık başta Dervîş Vahdetî ve Said Nursi olmak üzere *Volkan* yazarları ısrarla bu hareketin bir i'tizâl değil bir hizmet vesilesi sayıldığını, fırka-laşmanın tefrika olmadığını söyleyerek kendilerini savunmuşlardır.

Dervîş Vahdetî ve diğer *Volkan* yazarları, II. Meşrutiyet'in ardından dönemin şartlarına uygun olarak başlangıçta İttihat ve Terakkî Fırkası'nı desteklemişlerse de daha sonra İttihatçılar'ın hürriyetleri kısıtlayıcı uygulamalarını ve diğer politikalarını eleştirmeye başlamışlar. İttihatçılar da onları istibdat ve irtica taraftarlığı ile suçlamışlardır. Nitekim *Tanin* gazetesinde çıkan böyle bir suçlamaya *Volkan*, şeriat talebinin esasen meşrutiyet talebi demek olduğunu belirterek cevap veriyordu (nr. 63, 11 Safer 1327 / 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]).

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ilân edilışinden kısa bir süre sonra Otuzbir

Mart Vak'ası patlak verince bu hadiseye karışan askerlerin elinde İttihâd-ı Muhammedî'nin açılış gününde dağıtılan bayraklardan bulunması, dikkatleri cemiyete ve Dervîş Vahdetî'ye yöneltti. *Volkan*'ın 104. sayısında (1 Nisan 1325 / 14 Nisan 1909) yer alan ve II. Abdülhamid'i İttihatçılar'ın bulunmadığı tarafsız bir kabine kurmaya davet eden Vahdetî imzalı açık mektup halkı ve askerleri tahrik edici bulundu. Dervîş Vahdetî 25 Mayıs'ta tutuklandı ve Otuzbir Mart'a sebebiyet verenlerden sayılarak cemiyet mensubu on iki arkadaşıyla birlikte 19 Temmuz 1909'da idam edildi (mahkeme kararının metni için bk. Bayar, II, 383-384).

İttihâd-ı Muhammedî hareketinin Otuzbir Mart Vak'ası'ndaki rolü hakkında çok farklı değerlendirmeler yapılmıştır. İttihat ve Terakkî kaynakları, Dervîş Vahdetî ve İttihâd-ı Muhammedî'yi doğrudan sorumlu tutarken diğer bazı kaynaklar İngiltere ile ilişkisinden söz etmektedir. Meselâ Yusuf Hikmet Bayur, müslümanlar hakkında "Muhammedî" tabirini hristiyanların kullandığı gerekçesiyle bu hareketin Batılı bir sömürgeci devletle bağlantılı olabileceğini kaydetmektedir (*Türk İnkılabı Tarihi*, I/2, s. 136). II. Abdülhamid'in Mâbeyn başkâtiplerinden Ali Cevad Bey de Vahdetî'nin *Volkan*'ı çıkarmak için Abdülhamid'den para istediğini, fakat "atlatıldığını" ifade ederek bundan kaynaklanabilecek bir kızgınlığı ima etmektedir (*İkinci Meşrutiyet'in İlânı*, s. 45-46). İttihâd-ı Muhammedî'nin kuruluşunu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildiren 6 Nisan 1909 tarihli İstanbul büyükelçiliği yazısında ise oluşumun mahiyetinin o anda tam olarak anlaşılamadığı, gazetelerin bu konuda sessiz kaldığı belirtilmektedir (PRO.FO, 421/250).

BİBLİYOGRAFYA :

Volkan Gazetesi: 1908-1909 (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1992; PRO.FO, 421/250; 195/2363, "Annual Report for Turkey 1909"; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*, İstanbul 1952, s. 270-275; Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi* (haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1960, s. 45-46; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1965-66, I, 180-185; II, 344-356, 380-392; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972, s. 39-45, 121-122, 219-224; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, İstanbul 1983, I/2, s. 135-136; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 66, 185-186, 218-222; Mustafa İslamoğlu, *İttihâd-ı Muhammedî Hareketi*, İstanbul 1998; Feroz Ahmad, "İttihâd-ı Muhammedî Djem'iyeti", *EP* (İng.), IV, 283-284; Zekerîya Kurgun - Kemal Karaman, "Dervîş Vahdetî", *DİA*, IX, 199-200.

AZMİ ÖZCAN

İTTİHÂMÜ'r-RÂVİ

(إتهام الراوى)

Yalan söylediği bilinen bir râvinin hadis rivayetinde de bunu yapabileceğine ihtimal verilmesi; adâlet yönünden râviyi cerh sebeplerinden biri (bk. KİZB).

İTTİHAT ve TERAKKÎ CEMİYETİ

1908 İhtilâli'ni düzenleyen ve bu tarihten itibaren 1918'e kadar devletin yönetiminde birinci derecede rol oynayan siyasî cemiyet.

Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti, 1889-1918 döneminde birbirinden çok farklı organizasyonlar şeklinde faaliyet göstermiş olup isim benzerliği dışında gerek örgütsel yapı gerek üyelerinin niteliği ve gerekse ideolojik açılardan büyük farklılıklar gösteren bu cemiyetlerin ayrı ayrı tahlili daha uygundur.

Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti (1889-1902). Jön Türk hareketinin değişik muhalefet unsurlarını uzun süre çatısı altında barındıran bu örgütün temelleri, 2 Haziran 1889 tarihinde dört Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne öğrencisi tarafından atıldı. İbrâhim Temo'nun öncülüğünde Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî ve Mehmed Reşid, İttihâd-ı Osmânî adında bir cemiyetin kurulması için görüş birliğine vardılar ve daha sonra bu okul ve diğer Osmanlı eğitim müesseselerindeki çok sayıda öğrencinin katılımıyla örgütün üye adedini hızla arttırdılar. Cemiyet kurucuları en önemlileri Hamamönü (Hatab Kıraathanesi) içtimai, Midhatpaşa bağı (Onikiler) içtimai ve Rumelihisarı (Boğaziçi) içtimai olan çeşitli toplantılarla bir yandan üye sayısını arttırmaya, öte yandan etkin bir örgüt yapısı oluşturmaya gayret gösterdiler. Bu alanda esas olarak Carbonari Cemiyeti ve Rus nihilistlerinin örgütlenme modelleri temel alınıp öğrenciler hücreler biçiminde teşkilâtlandılar. Hareketin bu dönemdeki faaliyeti, yurt dışında basılan gizli gazetelerin eski sayılarının öğrencilere okutulması ve Nâmık Kemal ile bazı arkadaşlarının eserlerinin el yazısıyla çoğaltılarak dağıtılmasının ötesine gitmedi. 1894'te Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne'nin diğer askerî mekteplerle aynı çatı altında birleştirilerek Zeki Paşa'nın yönetimine verilmesi cemiyet hakkındaki ilk kapsamlı soruşturmanın açılma-

sına sebep oldu ve aynı yılın Eylülünde cemiyetin önde gelen dokuz üyesi okuldan uzaklaştırıldı. Ancak bu cezalar, söz konusu faaliyetleri bir öğrenci olayı olarak mütalaa eden II. Abdülhamid'in iradesiyle affedildi. 1895 yılı içinde cemiyet liderleri bir yandan önde gelen ulemâ temsilcilerini örgütlerine kazanmaya çalışırken diğer yandan 1889 yılında gittiği Paris'te bulunan Ahmed Rızâ ile temasa geçerek Nâzım Bey yurt dışına kaçırıldı. Katı bir pozitivist olan Ahmed Rızâ uzun süren muhabereleden sonra cemiyetin amaç, örgütlenme ve takip edeceği siyaset konularında kendi görüşlerinin kabul edilmesini istedi ve cemiyetin adının İttihâd-ı Osmânî'den Auguste Comte'un ünlü kelâmıkıbarı "ordre et progrès"nin tercümesi olan "nizam ve terakkî"ye çevrilmesini istedi. Cemiyet üyelerinin "İttihat" kelimesinin muhafazası yolundaki ısrarları üzerine örgütün yeni isminin Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti olmasına karar verildi. 1895 yılında bir nizamnâme hazırlandı ve İttihâd-ı Osmânî Cemiyeti tarafından düzenlenen dağınık örgüt şemalarının yerini bu nizamnâme aldı. Bu ilk nizamnâmenin taş basma yöntemiyle çoğaltılan sûretlerinin Ahmed Rızâ'nın hatılarıyla yazılmış olması ve nizamnâmenin "Cemiyetin Esbâb-ı Teşekkülü ve Maksadı" bölümündeki fikirlerin onun daha sonra çeşitli yayın organlarında ileri sürdüğü fikirlerle benzerlikler göstermesi, örgütlenme ayrıntıları dışında pozitivist liderin bu belgenin hazırlanmasında en önemli rolü oynadığını ortaya koymaktadır. Literatürde bazan, İttihat ve Terakkî'nin ilk nizamnâmesinin 1897'de yayımlanan Türkçe-Arapça nizamnâme olduğu ileri sürülmekle birlikte bu iddia yanlıştır (ilk nizamnâmenin bazı maddelerinin 26 Kasım 1895 tarihinde İngiliz Sefâreti üçüncü kâtibi W. G. Max Müller tarafından istinsah edilerek büyük elçi tarafından Londra'ya gönderilmesi bu durum teyit etmektedir; nizamnâmenin sûretleri Kudüs'teki Hâlidî Kütüphanesi'nde ve Washington'daki Library of Congress'in henüz kataloglanmamış Karl Süssheim koleksiyonunda bulunmaktadır). Cemiyet teşekkül sebepleri olarak şu hususları dile getirmektedir: "Hükûmet-i hâziranın adalet, mûsâvat, hürriyet gibi hukûk-ı beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlılar'ı terakkiden men' ile vatani ecnebî yed-i tassallut ve iğtisabına düşüren usûl-i idâresini ıslah ve vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılar'dan mürekkeb (Osmanlı İttihat ve Te-

rakkî Cemiyeti) teşekkül etmiştir." Nizamnâmenin 6. maddesi gereğince cemiyetin bir başkanla dört üyeden oluşan bir idare heyeti olacak, merkezi İstanbul'da bulunacak; cemiyete giriş kooptasyon usulüne uygun gerçekleştirilecek (md. 8) ve girişte yemin edilecekti (md. 27). Her ne kadar cemiyetin her üyesi cemiyetin maksadına uygun olmak şartıyla teklifte bulunma hakkına sahipse de (md. 29) örgüt içi iktidar idare meclisi elinde toplanıyordu. Cemiyet 1 Aralık 1895'te Paris'te *Meşveret* dergisini ve 7 Aralık'ta *Mechvéret supplément français*'yi resmî yayın organı olarak neşre başladı. Bu gelişmeler ve Ahmed Rızâ'nın etki alanının genişlemesiyle nizamnâmenin İstanbul şubesini aynı zamanda örgütün merkezi olarak kabul etmesine rağmen 1896 Ocak ayında Paris şubesi resmen örgütün merkez şubesi haline geldi. Aynı dönemde cemiyet İstanbul'da çok sayıda bürokrat ve subayın katılımı ile faaliyet sahasını genişletti ve sultanın devrilmesi için girişimlerini yoğunlaştırdı. Yurt dışına kaçarak Fransa ve İngiltere'de temaslarda bulunan Mizancı Murad 1895 Aralık ayı sonunda Kahire'ye gitti ve şehirdeki İttihat ve Terakkî Cemiyeti şubesinin faaliyetine hız kazandı. Bu döneme ait cemiyet ve Osmanlı arşiv belgeleri 1896 yılı itibarıyla örgütün Paris, Cenevre, İstanbul ve Kahire merkezlerine ilâveten imparatorluk içinde Ankara, Beyrut, Edirne, Hama, Hama, Şam, Girit, Kastamonu, Limni, Ma'mûretülazîz, Mersin, Rodos, Selânik, İzmir, Trabzon, Trablus (Suriye) ve Trablusgarp şubelerini kurduğunu, hukuken Osmanlı hâkimiyetinde olmakla birlikte fiilen Avusturya ve İngiliz yönetimi altındaki Bosna-Hersek, Kıbrıs, Romanya ve Bulgaristan'da Köstence, Filibe, Lom, Hacıoğlupazarcığı, Rusçuk, Tutrakan, Varna, Vidin ve Yanbolu'da teşkilât oluşturduğunu teyit etmektedir. Bu geniş çaplı örgütlenme, aynı zamanda cemiyet içerisinde ilk önemli fikir ayrılığı ve gruplaşmayı da beraberinde getirdi. Yurt dışındaki Paris ve Cenevre'de bulunan ve muhalefetlerini örgüt içinde Osmanlı İhtilâl Fırkası isimli bir hizip kurmaya kadar varan çok sayıda cemiyet mensubu Ahmed Rızâ'nın ihtilâl karşıtı siyasetine karşı çıktı ve bu yaklaşım yurt içindeki çok sayıda cemiyet mensup ve sempatanınca da desteklendi. Bu şartlar altında Murad Bey, 1896 Temmuzunda cemiyetin yönetimini Ahmed Rızâ'dan almak amacıyla Avrupa'ya geri döndü. 1896 Kasımı ortalarında yapılan olağan üstü cemiyet

toplantısı sonunda Hey'et-i Teftiş ve İcrâ kuruldu; bu heyetin yönetimine Murad Bey seçilirken diğer üyeliklerine Çürüksulu Ahmed Bey, Dr. Nâzım, Şerafeddin Mağmûmî getirildi. Cemiyetin yayın organlarının kime ait olduğu konusundaki anlaşmazlık neticesinde *Mizan* dergisinin cemiyet adına ve Mizancı Murad'ın denetimi altında bir yayın heyeti tarafından neşrine karar verildi; cemiyetin örgütsel yapısı önemli değişikliklere uğrarken yönetim de Mizancı Murad ile onu destekleyen ihtilâli grubun eline geçti. Yurt dışında bu gelişmeler olurken İstanbul'daki örgüt bir askerî darbe gerçekleştirmek için faaliyetini yoğunlaştırdı ve bu konuda padişahın politikalarından memnun olmayan çok sayıda subay ve bürokratin desteğini almaya muvaffak oldu. Henüz Paris'te Ahmed Rızâ'nın yetkili olduğu sırada darbe planı Paris'e iletilerek onay alınmak istenmişse de Ahmed Rızâ projeye karşı çıkmış, bunun üzerine İstanbul merkezi kendisini örgütten ihraç etme kararını almıştı. Ancak bu karar uygulanmadan ve darbe girişimi başlatılmadan yapılan bir ihbar üzerine 1896 yılı Kasım ayı sonunda İstanbul teşkilâtı ele geçirilerek önde gelen isimleri sürgüne gönderildi. Aynı şekilde Mayıs 1897 sonlarında cemiyetin bir darbe örgütlemek niyetiyle Suriye'de kurduğu ve bölgede görevli çok sayıda memur ve subayın yanı sıra Selefi hareketinin önde gelenlerinin, Azm ve Geylânî ailelerinin ve Kâdiriyye tarikatı mensuplarının üye olduğu bir teşkilât ortaya çıkarılarak çöktü (cemiyetin nizamnâmesinin Arapça'ya çevrilip Arapça ve Türkçe olarak neşri de Suriye'deki örgütlenmenin genişletilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir; Rauf Ahmed Bey'in İshak Sükûtî'ye gönderdiği 28 Mayıs 1897 tarihli bir mektup bu nizamnâmenin 1897 yılının ilk yarısında basıldığını teyit etmektedir). Bu iki gelişmenin ardından cemiyetin yurt içindeki faaliyetleri hissedilir derecede azaldı. 1897'de Girit adasında âsilerin isyanı neticesinde başlayan Osmanlı-Yunan savaşı ve Osmanlı muzaferiyetiyle bunun kamuoyunda yarattığı coşku, esasen örgüt içi gelişmeler sebebiyle zor durumda olan Murad Bey liderliğindeki İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin durumunu iyice sarstı. *Mechvéret supplément français* yazarlarından Aristidi Efendi'nin Ümid takma adıyla Girit'teki Rum âsileri savunan bir yazı yazmasından sonra cemiyet içinde başlayan kriz Ahmed Rızâ'nın ihracıyla sonuçlandı. Bu sırada gelişmelerden rahatsız

İTTİHAT ve TERAKKİ CEMİYETİ

olan Murad Bey başkanlıktan istifa ettiyse de Hey'et-i Teftiş ve İcrâ, idareyi üç kişilik yeni bir heyete tevdi etmekle beraber Murad Bey'i fahrî başkan olarak tanıdığını ilân etti. Bu arada Osmanlı hükümeti adına Ahmed Rızâ ve *Mechvéret supplément français* aleyhine dava açılması, arkasından da Ahmed Celâleddin Paşa'nın muhalefet liderleriyle anlaşma yapmak üzere Cenevre ve Paris'e gönderilmesi cemiyet içindeki krizi daha da ağırlaştırdı. 20 Temmuz 1897 tarihinde Murad Bey İstanbul'a dönmeye razı oldu. İki gün sonra Paris Sefâreti memlekete dönecek firârlilerin affedilecekleri yolunda bir tebliğ neşretti. Ardından İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Ahmed Celâleddin Paşa ile resmen anlaştı ve bunu bütün şubelerine duyurdu. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne göre bu bir "mütareke" idi ve Contrexéville şehrinde gerçekleştirildiğinden "Contrexéville mütarekesi" diye anılıyordu. Buna göre padişah gerekli reformları yapacak ve genel af ilân edilecek, cemiyet de bunlar gerçekleşinceye kadar her türlü neşriyat ve örgütsel faaliyeti durduracaktı. Başta Mısır şubesi olmak üzere itirazlara rağmen merkez, kararı uygulamaya koydu ve şubeler de buna uydu.

8 Eylül 1897 tarihinde kendilerine "şeref kurbanları" ismi verilen, çoğunluğu yüksek okul talebesi yetmiş yedi kişinin Trablusgarp vilâyetine gönderilmesi ve af beklentilerinin bu şekilde cevaplandırılması üzerine, aleyhine açılan davanın celselerindeki tutumu sebebiyle Jön Türk hareketi içerisindeki saygınlığı artan Ahmed Rızâ, 23 Eylül 1897'de *Meşveret*'i İttihat ve Terakkî Cemiyeti organı olarak yeniden neşre başladı ve Cenevre merkezinin İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Jön Türk hareketi üzerindeki tekeli tanımadığını ilân etti. Cenevre merkezi de 1 Aralık 1897'da *Osmanlı* mecmuasını neşre ve yeniden örgütsel faaliyete başladı. Ahmed Rızâ, İshak Sükûti idaresindeki Cenevre heyetiyle anlaşarak *Meşveret*'i tatil etti, bunun karşılığında Cenevre merkezi, pozitivist lideri Paris teşkilâtının sorumlusu ve *Mechvéret supplément français*'nin editörü olarak tanıdı. 1898 başında Cenevre merkezi cemiyet reisliğinin ilga edildiğini, yalnızca İstanbul teşkilâtı reisinin dâhilî örgütler nazarında böyle bir sıfat taşıdığını ilân etti. Buna ilâveten şubelere Cenevre merkezinden yeni şifreler tevdi edildi, Berlin şubesi kuruldu ve merkez yayın organının yanında *Kürdistan ve Beberuhi* mec-

mualarının cemiyet organları olarak neşrine karar verildi. Mart 1898'de *Sadâ-yı Millet* gazetesi İbrâhim Temo'nun dolaylı editörlüğü altında Bükreş'te cemiyetin resmî yayın organı olarak çıkmaya başladı. Bu gelişmelerle Ahmed Rızâ'nın cemiyet üzerindeki "de facto" kontrolü sona erdi ve Cenevre heyeti konumunu sağlamlaştırdı. Ancak örgüt harcamalarının artması ve gerçekleştirilemeyen bir suikast girişimine yüklüce bir meblağın sarfedilmesi üzerine 1898 yılı Nisan ayından itibaren cemiyetle saray temsilcileri arasında gizli pazarlıklar başlatıldı. Varılan bir anlaşma üzerine 5 Temmuz 1898 tarihli bir irade ile Trablus ve Fizan'daki cemiyet üyelerine, bundan sonra padişaha karşı hiçbir harekete girişmeyeceklerine dair yemin etmeleri şartıyla bulundukları yerlerde serbetçe dolaşma hakkı bahşedildi. 20 Ağustos 1898'de Cenevre merkezinin üç lideri İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi beylere bir daha muhalif neşriyatta bulunmamak üzere ve kaydıhayat şartıyla 12'şer lira aylık bağlandı. Bu gelişme kamuoyundan ve cemiyetin şubelerinden saklandı. 1899 yılında İttihat ve Terakkî Cemiyeti, davet edilmesine rağmen Ahmed Rızâ'yı Lahey'deki Milletlerarası Barış Konferansı'na temsilci olarak gönderdi ve cemiyet ilk defa milletlerarası bir platformda görüşlerini dile getirme imkânı buldu. 1899 yazında saray bir defa daha cemiyet liderleriyle pazarlığa girişti; 26 Eylül 1899 tarihli bir irade ile İshak Sükûti Roma, Abdullah Cevdet Viyana Sefâreti doktorluğuna getirildi. Kısa süre sonra Tunalı Hilmi, Madrid Sefâreti'nde bir kitâbet görevine tayin edildi. Bu gelişme cemiyeti malî açıdan rahatlattıysa da ülke içindeki taraftarları nezdindeki itibarını düşürdü. Avrupa'da bu olaylar gerçekleşirken cemiyetin Mısır şubesi yöneticileri şubeye ait matbaanın aidiyeti konusundaki bir anlaşmazlık yüzünden mahkemelik oldular ve bu anlaşmazlık aynı şubenin biri *Hak*, diğeri *Hakk-ı Sarîh* ismiyle birbirini eleştiren iki gazete neşrine kadar vardı. Bütün bu gelişmeler ve Ahmed Rızâ ile Cenevre merkezi arasında yeniden ihtilâf zuhuru siyasî mahfillerde cemiyetin çökmeğe olduğu kanaatini güçlendirdi. İshak Sükûti tarafından cemiyetin idaresi Edhem Rûhi Bey'e, *Osmanlı*'nın editörlüğü de Nûri Ahmed Bey'e devredildiyse de örgüt içindeki herkes, Edhem Rûhi ve Nûri Ahmed'in yaşları ve tecrübeleri sebebiyle İshak Sükûti'nin perde arkasından cemiyeti yönetmeye devam edeceğini dü-

şünmekteydi. 1899 yılı Kasımında İsmâil Kemal Bey'in ve aralık ayında Damad Mahmud Celâleddin Paşa ve oğulları Mehmed Sabahaddin ile Ahmed Lutfulah beylerin Avrupa'ya firarları, Jön Türk hareketi ve İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin faaliyetlerine yeni bir ivme kazandırdı. Söz konusu kişiler, gerçek anlamda cemiyete üye olmamalarına ve Nûri Ahmed Bey'in editörlük görevinde kalmasına rağmen yayın organının idaresini dolaylı olarak ellerine aldılar. Bu dönemde İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Damad Mahmud Paşa ve İsmâil Kemal gibi İngiliz taraftarı eski devlet adamlarının kullandıkları bir araç haline geldi ve örgütsel faaliyet yok denecek seviyeye indi. Ahmed Rızâ ve Dr. Nâzım liderliğindeki Paris teşkilâtı bağımsız hareket etmeye başladı. Cenevre'de kendilerine "icraatçıları" adı verilen ve evvelce cemiyet içinde önce Osmanlı İhtilâl Fırkası, daha sonra Osmanlı İttihat ve İcraat Şubesi adlarında hizipler oluşturmuş olan bazı üyeler İntikamcı Yeni Osmanlılar Cemiyeti, İstirdat Cemiyeti, İstikbâl-i Vatan, Millet Cem'iyet-i Osmâniyyesi gibi yeni ve bağımsız örgütler kurmaya ve *İnkılab, Vatan, İstikbal, Darbe, İntikam, Tokmak* (mizah), *İstirdat* gibi yayın organlarını neşre başladılar. Balkan organizasyonu İbrâhim Temo, Ali Fehmi, Mustafa Râgıb gibi liderlerin elinde gitgide bağımsız bir hüviyet kazandı. Mısır'da mücadele daha da kızıştı ve sonuçta Bahriyelî Rızâ Bey liderliğindeki kadro cemiyetten ayrılarak Şafak Osmanlı İttihat Cemiyeti adı altında yeni bir örgüt kurup *Hak* gazetesini bu örgüt adına neşre başladı. Bu durumda Damad Mahmud Paşa'nın oğulları, muhalefetin yeniden bir örgüt çatısı altında toplanması ve gayri müslim Osmanlılar'a ait muhalefet teşkilâtlarıyla ittifak tesisi için ilk olarak Tunalı Hilmi'nin ortaya attığı bir kongre düzenlenmesi fikrini yeniden gündeme getirdiler. Damad Mahmud Paşa'nın oğulları ve İsmâil Kemal'in girişimleriyle 4-9 Şubat 1902'de Paris'te yapılan kongre istenen birleşmeyi temin etmek yerine rejim değişikliğinin gerçekleştirilmesi sürecinde ecnebi müdahalesinin talep edilip edilmemesi hususundaki anlaşmazlık yüzünden birbirine tamamen muhalif iki grubun ortaya çıkmasına sebep oldu. Müdahale taraftarı olan Prens Sabahaddin ve İsmâil Kemal, kongreye katılan ortak Daşnaksutyun-Verakazmial Hınçakyan delegasyonu ve Rum temsilcilerinin desteğiyle kendi görüşlerine uygun bir kararı oy çokluğu ile kabul ettirdiler. Bu karara

şiddetle muhalefet eden Ahmed Rızâ ve taraftarlarıyla icraatçı örgütlerin temsilcileri yeni örgütlenmeye katılmayacaklarını ve kendi örgütlerini kuracaklarını bildirdiler. Kongreye İttihat ve Terakkî Cemiyeti merkez yayın organı *Osmanlı*'nın editörü olarak katılan Nûri Ahmed Bey de "adem-i müdâhale"yi savunan muhalefetten yana oy kullandı. Kongreden sonra Prens Sabahaddin-İsmâil Kemal ikilisi, Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adında ve İngiliz desteğiyle darbe yapmayı amaçlayan bir örgüt kurdular, *Osmanlı*'yı da bu yeni örgütün yayın organı olarak neşre başladılar. Ahmed Rızâ ve icraatçılar koalisyonu ise yeni bir örgüt kurma ve kendilerince neşredilen Türkçe gazeteleri tatil ederek *Şûrâ-yı Ümmet* adında yeni bir yayın organını *Mechvéret supplément français* ve *Kürdistan* dergilerine ilâveten yayımlama kararı aldı. Ahmed Rızâ ve icraatçılar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle yeni cemiyete bir ad konamadı. Sabahaddin Bey ve arkadaşlarının darbe teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Edhem Rûhi Bey, *Osmanlı* gazetesini Kahire'de Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti adına yeniden neşrederek cemiyeti ihya etme girişiminde bulunduysa da (15 Ağustos 1903) bu girişimi uzun süreli olmadı; bir müddet sonra Edhem Rûhi ve Abdullah Cevdet beylerin Osmanlı İttihat ve Kurûlâp Cemiyeti adında yeni bir örgüt kurup *Osmanlı*'yı bu örgütün neşir organı haline getirmeleriyle (15 Temmuz 1904) esasen fiilen sona ermiş bulunan Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti hukuken de ortadan kalkmış oldu. Ancak fıkri düzeyde Ahmed Rızâ ile icraatçılar koalisyonu eski örgütü devam ettirdi. Nitekim eski İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin üyelerinin hemen tamamı bu yeni örgütlenmeye ya doğrudan katılmışlar ya da destek vermişlerdir.

Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti (1906-1907). 1905 yılında Yûsuf İzzeddin'in Ahmed Rızâ ile icraatçılar ittifakına nakdi yardım yapmasına aracı olan Bahâeddin Şâkir'in önce tutuklanarak Erzincan'a sürülmesi, ardından Avrupa'ya firarı, Jön Türk hareketi ve söz konusu ittifakın tarihinde yeni bir dönem başlattı. Yûsuf İzzeddin ve eski serhafiye, yeni Jön Türk, Ahmed Celâleddin Paşa'nın da desteklerini alan Bahâeddin Şâkir, bütün Jön Türkler'i yeniden bir örgüt çatısı altında birleştirmek amacıyla çeşitli girişimler başlattıysa da Prens Sabahaddin ile olan müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanma-

sı ve Ahmed Celâleddin Paşa'ya duyulan kırıngılık sebebiyle faaliyetini Ahmed Rızâ ile icraatçılar arasındaki ittifakı yeniden örgütlemeye üzerine teksif etmek zorunda kaldı. Bahâeddin Şâkir'in Makedonya'daki Yunan komiteleri ve Vnatrešna makedonsko - odrinska revolucionerna organizacija (Makedonya - Edirne Dahilî İhtilâlci Cemiyeti [VMORO]) ile Daşnaksutyun cemiyetleri programları üzerine yaptığı çalışmalar sonunda 1906 yılı başında ittifak Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti adıyla yeniden örgütlendi ve faaliyetlerini yürütmek üzere idarî şubeler kurdu. Cemiyetin yeni nizamnâmesi 1906'da Kahire'de basıldı. Bu düzenlemelerle hey'et-i merkeziyyenin yanı sıra umûr-ı dâhiliyye, umûr-ı hâriciyye, umûr-ı tahriiriyye ve umûr-ı hesâbiyye şubeleri kuruluyor ve bu şubelere mahsus mühürler hakkektirilerle bunların kendilerine ait işleri bizzat tesviye etmelerine imkân veriliyordu. *Şûrâ-yı Ümmet* 1906 Ağustosundan itibaren, "Hükûmet-i meşrûta ve islâhât-ı umûmiyye taraftarlarının vâsita-i neşriyatıdır" cümlesi yerine, "Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti'nin vâsita-i neşriyatıdır" ibaresini koydu ve daha sonra yayın politikası yeniden düzenlenerek (Aralık 1906) bir yayın planı dahilinde neşredilen ilk Jön Türk mecmuası olma özelliğini kazandı. Cemiyetin çalışmalarını kontrol için bir müfettişlik makamı tesis edildi; altı ay süreli olan ve yenilenebilen bu görev 1908 İhtilâli gerçekleşinceye kadar Said Halim Paşa getirildi. Cemiyetin ilk merkez heyeti Mehmed Ali Halim Paşa ile Ahmed Rızâ, Bahâeddin Şâkir, Dr. Nâzım, Sâmipaşazâde Sezâi beylerden teşekkül ederken Seyyid Kenan Bey de kâtip sıfatıyla görevi gereği üye olarak bu heyetin toplantılarına katıldı. 1907'de Nâzım Bey'in dâhilî teşkilâtlanma için gönderilmesinin ardından Hüsrev Sâmî Bey (Kızıldoğan) merkez heyeti üyeliğine getirildi. Merkezî teşkilâtın düzenlenmesinden sonra Bahâeddin Şâkir'in gayretleriyle yurt içi ve yurt dışı şubelerinin yeniden örgütlenmesi gerçekleştirildi. Bu çabalar neticesinde cemiyet yurt dışında Kızanlık, Dobriç, Filibe, Balçık, Burgaz, Vidin, Rusçuk, Şumnu, Köstence, Hanya, Lefkoşe, Larnaka, Och'amch'ire, Taşlıca şubeleriyle çeşitli muhabirlikler tesis etti; Mısır şubesini muhabirlik olarak yeniden düzenledi; Berlin ve Cambridge'de Alman ve İngiliz basınını takip için muhabirlikler kurdu; pâyitahtta bir merkezî şube ile çeşitli hücreler örgütledi; taşrada ise Lazistan (merkezi Trabzon), Lazistan harici

(merkezi Of), İzmir, Diyarbakir şubeleriyle Musul, Beyrut ve Şam muhabirlikleri oluşturdu. Faaliyet, üye kaydı ve cemiyet yayın organlarıyla beyannâmelerinin yurt içinde dağıtılması üzerinde yoğunlaştırıldı. Cemiyetin yayın politikası değiştirilerek entelektüel tartışma yerine halkı galeyana getirici neşriyat yapılmasına karar verildi ve bilhassa beyannâmelerle bu temalar işlendi. Her ne kadar Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmeden sonra gerçekleşmişse de hâricî merkez-i umûmiye mensup üyenin girişimi ve Daşnaksutyun, Teşebbüs-i Şahsî, Adem-i Merkeziyyet Cemiyeti ile diğer bazı tabela cemiyetlerinin iştirakiyle 27-29 Aralık 1907'de gerçekleştirilen Osmanlı Muhallifin Fırkaları Kongresi ile, katılımcı fırkalar kendi programlarına bağlı kalmakla beraber benimsenen ortak ihtilâl programı çerçevesinde istenilen amaçlara ulaşılana kadar eylem birliği yapmayı kabul ettiler.

Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesinden 1908 İhtilâli'ne kadar geçen dönemde Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti: 1903 Mürzteg programı ve tatbikatı sonrasında Makedonya'daki Osmanlı memur ve subayları yurt dışındaki Jön Türkler ile irtibatı arttırdıysa da bölgede ciddi sayılabilecek bir teşkilât kurmaya muvaffak olamamışlardı. 1905 yılından itibaren muhalifler faaliyetlerine hız verdiler ve Bursalı Mehmed Tâhir, Mustafa Rahmi (Arslan), Midhat Şükrü (Bleda), Edip Servet (Tör), Talât Bey (Paşa), Kâzım Nami (Duru), Hakkı Baha (Pars), Ömer Nâci, Naki (Yücekök) ve İsmâil Canbolat liderliğinde Hilâl Cemiyeti adını verdikleri bir örgütlenmenin temelini 7 Eylül 1906 tarihinde attılar. Cemiyetin adı 18 Eylül 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne çevrildi ve Talât Bey, İsmâil Canbolat ve Mustafa Rahmi'den teşekkül eden bir "hey'et-i âliye" örgütün idaresini ele aldı. İlk nizamnâme taslağı Mustafa Rahmi tarafından yapıldı, ancak daha sonra bu belge üzerinde ciddi değişikliklere gidildi. Avrupa'ya firar etmiş olan cemiyet kurucularından Ömer Nâci Mayıs 1907, üyelerinden Hüsrev Sâmî ise Ağustos 1907 tarihinde Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti'ne katıldılar. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin birleşmesi konusunda yapılan ve sonuçsuz kalan ilk teşebbüslerin ardından Dr. Nâzım söz konusu ittifakı gerçekleştirmek için Atina'ya gönderildi, oradan Makedonya'daki Yunan komitelerinin yar-

İTTİHAT ve TERAĞKİ CEMİYETİ

dımıyla 1907 Temmuzunda Yenice-i Vardar ve Selânik'e ulaştı. Dr. Nâzım, ilk temaslardan sonra birleşmenin faydaları konusunda şüphe izhar ettiyse de daha sonra Paris merkezinin tasvibiyle 27 Eylül 1907'de iki cemiyetin birleşmesine ait belgeyi imzaladı. Buna göre yeni örgüt Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti ismini taşıyacak, merkezi Paris'te olan cemiyet bu yeni örgütün hâricî merkez-i umûmîsi, merkezinin bulunduğu yer açıklanmayacak olan eski Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise dâhilî merkez-i umûmîsi haline gelecek ve otonom olmakla birlikte faaliyetlerini ortaklaşa sürdürecektlerdi. Bu ittifak cemiyetin ihtilâlcilik boyutunu büsbütün kuvvetlendirdi ve bilhassa askerî kadro içindeki örgütlenmenin hız kazanmasına sebep oldu. Daha sonraki belgeler dâhilî merkez-i umûmî üyelerinin Talât Bey, Hâfız Hakkı Bey (Paşa), İsmâil Canbolat, Enver Bey (Paşa) ve Manyasizâde Refik Bey olduğunu ortaya koymaktadır. Cemiyet gelişmelere hukukî zemin hazırlamak üzere yeni bir dâhilî nizamnâme hazırladı. Bahâeddin Şâkir'e ait evrak bu belgenin hazırlanmasında VMORO ve Daşnaksutyun nizamnâmelerinin ilham kaynağı olduğunu göstermektedir. Nizamnâmenin 2. maddesi, "cins ve mezhep dâyesiyle tefrika husûlüne sâil bulunanların husûl-i âmâlîne mâni olma"nın cemiyetin esas vazifelerinden biri olduğunu belirtmektedir ki bu husus, ilk defa bir Osmanlı örgütünün Osmanlılık ideolojisine muhalefet edenlere eylemle karşı konulacağını ilân etmesi bakımından önemlidir. Yeni nizamnâme ayrıca cemiyetin ihtilâlcî karakterini de ortaya koymaktadır. Yeni düzenleme ile fedai şubeleri tesis edilirken nizamnâmenin "Usûl-i Muhâkemât ve Mücâzât Faslı" bölümüyle cemiyetin yetkili organlarına, "bir şahsın vücûdu[nun] vatânı veya cemiyeti tehlikeye sokması" durumunda bu şahsı mahkûm etme ve cezalandırma yetkisi veriliyordu. Ayrıca yemin şekli değiştirilerek ve çeşitli semboller kullanılarak yeni üyelerin etkilenmesi cihetine gidiliyordu. Nizamnâme ile beraber cemiyet kendine Osmanlı Devleti armasına benzer bir arma da yaparak hükûmî şahsiyetini ön plana çıkardı.

Cemiyet, aynı zamanda Makedonya'daki müslüman çeteleri de kendi adına örgütlenme çabası içine girdi ve Gemici Hasan, Martin Mustafa gibi önde gelen çete reisleriyle temasa geçti. Ege sahillerinde de çete faaliyeti başlatmak için Çakırcalı (Çakıcı) Mehmed Efe ile temasa

geçildiyse de bu girişimden olumlu bir sonuç alınamadı. Cemiyete mensup siyasî çetelerin eylemlerine ait bir program hazırlandı ve bu belge ile bu örgütlerin cemiyetin kontrolü altında siyasî çete faaliyetinde bulunmaları düzenlendi. Cemiyet Makedonya'yı faaliyet merkezi haline getirince bu bölgedeki çeşitli unsurlara mensup komite, cemiyet ve çetelerle temasa geçti ve bunların bir bölümüyle anlaşma zemini bulurken diğerlerini de gerçekleştireceği ihtilâl sırasında eylemlerini durdurmaları ve düvel-i muazzama temsilcilerine şikâyetle bulunmamaları konusunda uyardı. Aynı dönemde cemiyet örgütlenmesine hız verdi, çok sayıda subay örgüte dahil olurken vurucu güç olarak fedai teşkilâtı kuvvetlendirildi. Buna ilâveten Terakkî ve İttihat Cemiyeti Jandar-ma Teşkilâtı adlı bir diğer kuvvet oluşturuldu. Vurucu gücün yanı sıra on sekiz maddelik ayrı bir program çerçevesinde faaliyet gösteren ve cemiyete ait propaganda malzemesinin dağıtılması ve yarıdımaların toplanmasıyla görevli sivillerden müteşekkîl şehir hücreleri tesis edildi. Nisan 1908 tarihi itibarıyla cemiyet Rumeli'de Edirne, Draç, İşkodra, Manastır, Selânik, Üsküp, Tiran ve Yanya'da, ayrıca altmış sekiz küçük merkezde, en önemlileri Ohri, Serez ve Tikveş'te olmak üzere teşkilât kurmuştu; Debre, Ergiri, Görice gibi bazı merkezlerdeki Arnavut Bashkimi Cemiyeti şubeleri aynı zamanda Terakkî ve İttihat Cemiyeti şubeleri olarak faaliyete geçmişlerdi. Bu dönemde Trablusgarp ve Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) şubeleri kurulduysa da bunların ihtilâlde herhangi bir rolleri olmadı. Buna karşılık Dr. Nâzım ve Bursalı Mehmed Tâhir beylerin idaresi altındaki İzmir teşkilâtı, bölgedeki propaganda faaliyetinin yanı sıra Makedonya'daki bir karışıklık durumunda bölgeye gönderilecek Aydın vilâyeti redif taburları zâbitan ve efradının pek çoğunu cemiyete üye kaydetti, böylece ihtilâlin başarısında önemli rol oynadı. Koço-Ulah (Aromenis) hareketinin liderleriyle anlaşarak bu unsura mensup çetelerin desteği temin edildiği gibi ihtilâlin son günlerinde VMORO'nun sol kanat liderleri ve Serez ile Isturumca çete teşkilâtı örgütleyicileri Jane Sandanski ve Khristo Çernopee'nin desteğiyle cemiyete mensup subaylar liderliğinde karışık (Türk, Arnavut, Makedon, Koço-Ulah) çeteler çıkarıldı. Cemiyet örgütlenmesi sırasında üyelerinin önemli bir bölümü önce Osmanlı Hürriyet, ardından Terakkî ve İttihat Cemiyeti'ne katılan, İtalyan obediyanına

bağlı Macedonia Risorta ve Fransız obediyanına bağlı Véritas isimli mason localarından da büyük destek gördü. Bu dönemde Paris'ten gönderilen cemiyetin resmî organları dışında çok sayıda beyannâme cemiyetin dağıtım şebekesi tarafından Edirne'den İşkodra'ya kadar olan bölgede dağıtılırken Manastır şubesi taş basması olarak *Neyyir-i Hakikat* adlı bir gazeteyi neşre başladı (Osmanlı resmî belgeleri *Ümid*, Avusturya kaynakları ise *Hürriyet* adıyla cemiyet tarafından neşredilen diğer yayın organlarına atıfta bulunuyorlarsa da Terakkî ve İttihat Cemiyeti'ne ait belgeler bu konuda herhangi bir bilgi vermemektedir; bunların dergi değil beyannâme olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir).

Üye sayısının yalnız Makedonya'da 2000'i geçmesi üzerine Terakkî ve İttihat Cemiyeti eylem planları yapmaya başladı; 13 Mayıs 1908 tarihinde padişaha, biri dışında vekiller heyeti üyelerine ve Harbiye Nâzırı Mehmed Rızâ Paşa'ya ayrı ayrı ihtarnâmeler göndererek Makedonya'da yeni reformlar yapılmasını amaçlayan İngiliz-Rus tasarılarına karşı konulmaması halinde ihtilâli başlatacağı tehdidinde bulundu. 25 Mayıs 1908 tarihini taşıyan ve Makedonya'daki konsoloslara hitaben yazılan bir "lâyihâ" ise 31 Mayıs günü bazı konsoloshânelere bırakılarak Makedonya'ya yönelik Rus-İngiliz girişimleri kınandı. Bu iki eylem cemiyetin varlığını açıkça ortaya koyunca saray ve hükûmet derin bir soruşturma başlatma kararı aldı; bunun yanında VII. Edward ile II. Nikola'nın 9-12 Haziran tarihleri arasında gerçekleştirdikleri Reval mülâkâtının yarattığı heyecan, cemiyetin daha ileride gerçekleştirmeyi planladığı eylemlerini sahneye koymasına sebep oldu. Cemiyet fedaileri 11 Haziran 1908'de Selânik merkez kumandanı Ömer Nâzım'ın yaralanmasıyla başlayan bir dizi suikast girişimini icra ederken propaganda görevlileri çok sayıda beyannâmeyi dağıttılar. Hâricî merkez-i umûmî ise cemiyetin eylemleri konusunda Avrupa kamuoyunu kazanma faaliyetleri gerçekleştirdi. 26 Haziran günü cemiyet dâhilî merkez-i umûmîsi, İstanbul'a davet edilen Enver Bey'e Tikveş'e giderek çeteye çıkmasını emretti; Kolağası Niyazi Bey'in kurduğu Resne Millî Taburu'nun 3 Temmuz günü dağa çıkmasıyla isyan artık dönülmez bir noktaya geldi. İhtilâlin yayıldığı ve mahallî görevlilerin gelişmelere karşı âciz kalmaya başladığı sırada saray bir yandan Anadolu'dan bölgeye redif taburları gönderme kararı

alırken diğer yandan daha evvel çeşitli Arnavut isyanlarının bastırılmasında önemli yararlılıkları görülen Şemsi Paşa'ya âsile-re karşı harekete geçmesi emrini verdi. 7 Temmuz günü Manastır'a gelen Şemsi Paşa cemiyetin fedailerinden Âtîf (Kamçıl) Bey tarafından öldürüldü. Bu olayın ardından, daha önce hâricî merkez-i umûmî ile muhabere ederek gereğinde yalnızca hükümet binalarına karşı ateşlenmek şartıyla top kullanma izni almış olan Manastır şubesi ihtilâlcî eylemlerin denetimini ele alıp askerî isyan girişimlerini tırmandırma kararı aldı. 7 Temmuz akşamı Manastır şubesinin emriyle kurulan 120 kişilik Manastır çetesi, Kaymakam Selâhaddin ve Binbaşı Hasan Tosun beyler kumandasında Pirlepe'ye gitmek üzere yola çıkarıldı. Gerek bölgedeki mahallî birlikler, gerekse 14 Temmuz 1908 gününden itibaren Anadolu'dan Selânik Limanı'na ulaşmaya başlayan redif taburları isyancı birliklerin üzerine gitmeyi reddettiler. Bu sırada cemiyet delegelerinin Bashkimi Cemiyeti ile çeşitli Tosk ve Geg Arnavut çeteleri ve Bektaşî liderleriyle yaptıkları görüşmeler sonunda bazı Arnavut silâhlı grup ve çeteleri harekete katılma kararı aldılar. Yine Firzovik'te, bölgede çalışan demiryolu görevlilerinin çocuklarına mahsus Alman-Avusturya mektebinin talebeleri için düzenlenen bir pikniği protesto etmek amacıyla başlayan, daha sonra kan davalarının sona erdirilmesi yolunda karar alınması için uzatılan Arnavut toplantısı, bölgeye cemiyet tarafından gönderilen Bashkimi Cemiyeti liderlerinden Necib (Nexhib) Draga, Ferhad Draga ve Bayram (Bajram) Curri ile, Hüseyin Hilmi Paşa'nın emriyle topluluğu olay çıkmadan dağıtması için sevk edilen Miralay Galib (Pasinler) Bey'in çabalarıyla Kânûn-i Esâsî'nin yeniden tesisi için besa yemini verilmesini kararlaştırdı; 20 Temmuz'da bu amaçla sadrazam ve şeyhülislâma telgraflar gönderildi. 21 Temmuz'da dâhilî merkez-i umûmî Rumeli'deki bütün şubelere, ihtilâlcî hareketi başarıya ulaştırmak için elden gelen bütün gayretin gösterilmesini ve 23 Temmuz Perşembe gününe kadar sonuç alınması yolunda tâlimat vererek saray ve hükümetin direnmesi durumunda askerî birlikler ve gönüllülerden oluşacak bir ordunun 26 Temmuz günü İstanbul üzerine yürümek amacıyla harekete geçmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını emretti. 21 Temmuz günü Ohri Millî Taburu Eyüb Sabri Bey, 22 Temmuz günü Grebene gönüllüleri Bekir Fikri kumandasında araziye çı-

karıldı. Aynı günün gecesi Manastır şubesi Resne Millî Taburu, Manastır çetesi ve bunlara katılacak Arnavut Çerçiz Topullu ve Âdem Bey çetelerinden oluşan 2300 kişilik bir kuvvetle Manastır'a gelerek Tatar Osman Paşa'yı dağa kaldırma emrini verdi ve emir yerine getirildi. Aynı gece hükümet binalarına el koyan Manastır şubesi, bölgedeki mülkî âmirlere gönderdiği telgraflarla herkesin 23 Temmuz günü yeniden yürürlüğe konacak Kânûn-i Esâsî ahkâmına uygun hareket etmesi gerekliliğini duyurdu. 22 Temmuz günü Gevgili şubesinin gönderdiği telgrafla başlayan bir telgraf bombardımanı ile cemiyet şubeleri müfettiş-i umûmîye, sadâret ve saraya çok sayıda telgraf yollayarak Kânûn-i Esâsî'nin 26 Temmuz 1908 Pazar gününe kadar yeniden yürürlüğe konulmasını talep etti, 23 Temmuz'da Makedonya'daki şehir ve kasabalarda cemiyetin askerî ve sivil liderleri hürriyeti ilân ettiler. Aynı gün sâdir olan bir irade ile Kânûn-i Esâsî yeniden yürürlüğe konuldu ve cemiyet böylece rejimi değiştirmeye muvaffak oldu.

Türk tarihçiliği, genellikle cemiyetin 1908 İhtilâli sırasındaki faaliyetini bir blöf olarak ele almakta ve ihtilâlin başarısını II. Abdülhamid'in kuşkucu karakterine bağlamaktadır. Terakkî ve İttihat Cemiyeti'ne ait dokümanlar ve Osmanlı arşiv belgeleri ise bu iddianın doğru olmadığını, cemiyetin gayet iyi bir örgütlenme, propaganda ve eylem planını başarıyla uyguladığını göstermektedir. İhtilâlin son günü cemiyet yaklaşık 4000 silâhlı eylemciyi eyleme sokmuştur ki bu rakama Makedonya'daki diğer cemiyet üye ve sempatanları dahil değildir. Firzovik'te sayıları en az 20.000 olan silâhlı Arnavut cemiyeti ile VMORO'nun Serez ve Isturumca çete teşkilâtı, bütün Makedonya'daki Koço-Ulah çeteleri isyana ve cemiyete tam destek vermişlerdir. Anadolu'dan gelen redif taburları âsile-re karşı yürümek bir yana onlara katılmışlar, Makedonya'daki garnizonlar istisnasız hareketi destekleyeceklerini ilân etmişlerdir. Ayrıca yalnız Üçüncü Ordu'nun 70.000 civarındaki asker sayısı İstanbul ile bölge arasında bulunan Bir ve İkinci Ordu'nun asker sayısından daha fazlaydı. Öte yandan ihtilâl sonrasındaki coşkuyu bir halk hareketiyle karıştırarak 1908 İhtilâli'ni bir halk ayaklanması olarak sunmaya çalışan yeni bir tarihçilik cereyanı başlamışsa da bu iddianın da tarihî gerçekliği yansıtmaktan uzak olduğunu belirtmek gerekir.

23 Temmuz 1908 – 18 Aralık 1908 Tarihleri Arasında İttihat ve Terakkî Cemiyeti. İhtilâlden sonra tekrar İttihat ve Terakkî adını kullanmaya başlayan cemiyet, Meclis-i Meb'ûsan'ın yeniden toplandığı tarihe kadar tadrîcen azalma temayülü göstermekle birlikte her türlü siyasî ve içtimâî gelişmeye müdahale ve bir anlamda bir "comité de salut public" gibi hareket etti. Cemiyetin hukukî varlığının 1889 tarihli, cemiyetlerin ancak hükümet izni alındıktan sonra kurulabileceğini belirleyen irâde-i seniyye sebebiyle tartışmalı olması fiilî güç karşısında önemini kaybetti. Yine Hüseyin Hilmi Paşa'ya hükümet tarafından 24 Temmuz 1908 tarihinde sâdir olan irâde-i seniyye gereğince verilen bütün cemiyetlerin dağıtılması yolundaki emre cemiyet şiddetle muhalefet etti ve irade ile kurulmadığından irade ile dağılmayacağını duyurarak cemiyetin tüzel kişiliğinin tanınması için padişahı Selânik'te Beyaz Kule etrafındaki bahçeyi yeni merkez-i umûmî için cemiyete hibe etmeye davet etti. Bu çabasında başarıya ulaşması cemiyetin resmen tanınması anlamına geldiğinden konumu sağlamlaştı. Kendisini "cem'iyet-i mukaddese" olarak ilân eden, çeşitli şehir ve kasabalarda ahaliye bağlılık belgeleri imzalattıran ve muhtelif bölgelere heyetler gönderen cemiyet, fiilî müdahalelerin yanı sıra hükümete de doğrudan emirler vermekten çekinmedi. Bu dönemde İttihat ve Terakkî Cemiyeti dâhilî merkez-i umûmî üyeleri ve Dr. Nâzım ile Paris'ten yurda dönen Bahâeddin Şâkir beylerden müteşekkil bir heyet tarafından idare edildi. Aynı dönemde, Rumeli vilâyetleri istisna edilirse taşrada İttihat ve Terakkî Cemiyeti şubeleri genellikle eşrafla subay ve memurlar tarafından kuruldu, daha sonra Selânik merkezi tarafından tescil edildi. Musul örneğinde olduğu gibi bazı vilâyetlerde eşraf birbirine rakip birden fazla İttihat ve Terakkî Cemiyeti tesis etti. Cemiyetin taşra teşkilâtını kontrol altına alması iki yıla yakın zaman aldı. Benzeri bir zorluk, cemiyetin fedai kadrosunun yasal bir örgüt haline gelmesi sonrasında frenlenmesi konusunda görüldü ki hemen hepsi subay olan bu kişiler cemiyet içinde icraatçı bir hizip olma özelliğini sürdürdüler. Bu kimseler tarafından Rumeli'de neşredilen *Silâh*, *Süngü*, *Top* gibi dergiler söz konusu hizbin aşırılıkları konusunda bir fikir vermektedir. 1909 yılı sonu itibarıyla cemiyet bütün imparatorlukta 850.000 üyeye sahip 360 şube tesisine muvaffak oldu. Cemiyet ayrıca "ka-

İTTİHAT ve TERAKKİ CEMİYETİ

dın şubesi,” “ulemâ şubesi” gibi şubeler kurarak toplumdaki durumunu kuvvetlendirmeye çalışırken bir yandan da çeşitli meslekî örgütleri kendi denetimi altına almayı gayret ederek içtimai hayatı da kontrol amacını güttü. Ancak bir süre sonra bu alandaki tekeli kırıldı. Cemiyetin 18 Ekim – 7 Kasım 1908 tarihleri arasında gerçekleştirdiği ilk yasal kongresi gizli olarak yapıldı ve merkez-i umûmî üyelerinin isimleri gizli tutuldu. Yeni merkez-i umûmî Hüseyin Kâzım Kadri, Midhat Şükrü, Hayri, Talât Bey, Ahmed Rızâ, Enver Bey, Habib Bey ve İpekli Hâfız İbrâhim Hakkı Bey’den teşekkül etti. 1908 Ekiminde cemiyet yeni bir siyasî program kaleme alarak bunu neşretti (bu programda 1909’da bazı değişiklikler yapılmıştır). Programa göre cemiyet siyasî, iktisadî ve içtimai sahalarda çeşitli düzenlemeler yapılmasını benimsiyordu. Yine bu kongrede nizamnâme değiştirilerek yeni bir yapılanmaya gidildi. Buna göre cemiyetin organları umumi kongre, merkez-i umûmî, vilâyât hey’et-i merkeziyeleri, kaza ve nahiye hey’et-i merkeziyeleri ve kulüplerdi.

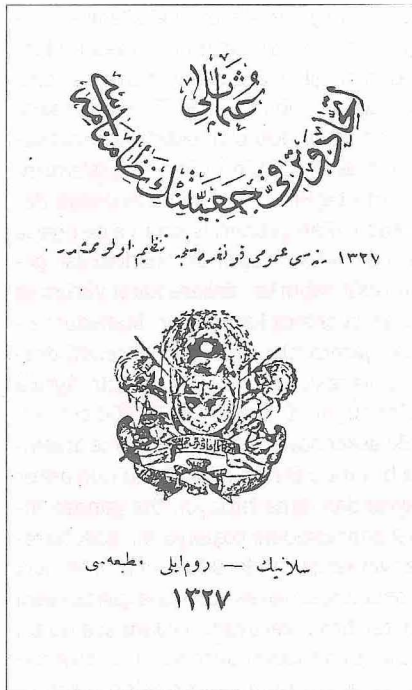
18 Aralık 1908 – 30 Ekim 1918 Tarihleri Arasında İttihat ve Terakkî Cemiyeti. Meclis-i Meb’ûsan’ın açılması ile cemiyetin siyasî hayat üzerindeki tekeli bir ölçüde kırıldıysa da mebusların hepsinin cemiyet listelerinden seçilmesi ve cemiyet ileri gelenlerinden pek çoğunun mebus olması sebebiyle dolaylı kontrol bu gelişme sonrasında da sürdü. 1909 kongresi, merkez-i umûmî âzalarının isimlerinin gizli tutulması geleneğine ve cemiyete girişteki yemin uygulamasına son verilmesi kararını aldı. Bu yıl aynı zamanda cemiyetle İttihat ve Terakkî Meclis-i Meb’ûsan grubu (ki İttihat ve Terakkî belgelerinde “fırka” olarak zikredilmektedir) birbirinden ayrıldı; gerek cemiyet gerekse Meclis-i Meb’ûsan grubu için ayrı dâhilî nizamnâmeler yapıldı. Cemiyet yeni cemiyetler kanunu çerçevesinde örgütlendi ve 1910 yılında Şûrâ-yı Devlet tarafından “menâfi-i umûmiyyeye hâdim” cemiyet olarak tescil edildi. Bu değişikliğe ve cemiyetin siyaset dışı kalacağı yolundaki taahhütlerine rağmen ne bu ikili yapı gerçek anlamda uygulamaya kondu, ne de cemiyetin merkezî hükümete ve taşradaki mülkî makamlara müdahaleleri sona erdi. Ancak 1908 seçimlerindeki büyük başarısına rağmen İttihat ve Terakkî’nin siyasî alandaki tekeli davranışları kısa sürede kendi içinde bölünmelere, kendisinden yeni siyasî partilerin doğma-

sına ve mecliste kendisine yönelik güçlü bir muhalefetin teşekkülüne sebep oldu. Otuzbir Mart Vak’ası, kısa bir müddet için cemiyetin iktidar üzerindeki belirgin kontrolüne ara veriyse de isyanın bastırılması ve II. Abdülhamid’in hal’i (27 Nisan 1909) sonrasında cemiyet daha da kuvvetli bir siyasî aktör haline geldi. 31 Mart Vak’ası sırasında İttihat ve Terakkî teşkilâtı Hareket Ordusu ile gönüllü birliklerin teşekkülü ve pâyitahta nakillerinde de önemli rol oynadı. Gizli olarak icra edilen 1909 kongresiyle cemiyet elindeki yetkileri meclis grubuna devrettiğini ilân ettiyse de bu gerçekte kâğıt üzerinde kaldı. 1910 kongresi yedi üyelik bir merkez-i umûmî seçti. 1911 yılında İttihat ve Terakkî içinde Hizb-i Cedîd ismiyle, Miralay Sâdık (Şehreküştü) Bey ve Abdülaziz Mecdî (Tolun) Efendi liderliğinde bir muhalif ve muhafazakâr grup ortaya çıktı; “Me-vâdd-ı Aşere” başlıklı bir bildiriyle cemiyet içinde yeni bir düzenleme yapılması çağrısında bulundu. Bu grubun önde gelen pek çok ismi daha sonra ya tasfiye edildi ya da muhalefet partilerine katıldı. Bu yıl yapılan ve İttihat ve Terakkî’nin ilk tartışmalı kongresi olan toplantı merkez-i umûmî âzalarının sayısını yediden

on ikiye çıkardı. İttihat ve Terakkî’nin iktidar üzerindeki kontrolüne, bir paralel hükümet gibi çalışmasına ve 1912 seçimlerinde muhalifleri seçtirmemek için kullandığı yöntemlere gösterilen tepkiler sebebiyle, ayrıca cemiyet ve fırka tarafından desteklenen Said Paşa hükümetinin istifası ile İttihat ve Terakkî, Gazi Ahmed Muhtar ve Mehmed Kâmil Paşa hükümetleri döneminde muhalefete geçti, cemiyet liderleriyle cemiyeti destekleyen gazeteciler bu dönemde baskılara mâruz kaldı. Balkan Savaşı’nın yarattığı çöküntü ve Edirne’nin Bulgarlar’a teslim edileceği şâyiaları üzerine İttihat ve Terakkî liderleri Bâbîâlî’yi bastılar; Mehmed Kâmil Paşa’yı istifaya zorlayarak Mahmud Şevket Paşa sadâretinde yeni bir hükümet kurulmasını sağladılar (23 Ocak 1913). Mahmud Şevket Paşa suikastı (11 Haziran 1913), İttihat ve Terakkî’nin ülkede muhalefeti sindirerek bir tek parti yönetimi kurmasına yol açtı, bu durum Mondros Mütarekesi sonrasında kadar devam etti. İttihat Terakkî bu süre içerisinde, 1914 yılında seçimlerin yapılmasına rağmen ülkeyi meclisi devre dışı bırakarak kavânin-i muvakkate ile yönetti ve Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girişi gibi hayati kararlar aldı. 1913’te yapılan kongrede cemiyetin tamamıyla fırkaya tahvilî benimsendi ve yeni bir program hazırlandı. Bu programa göre fırkanın bir reis-i umûmîsi ve bir de vekil-i umûmîsi olacaktı (daha sonra toplanan 1916 ve 1917 kongreleri bir anlamda hükümet programının müdafaası dışında önemli bir özellik taşımadı). Bunun yanı sıra tek parti olmanın avantajlarını kullanan İttihat ve Terakkî, Teşkilât-ı Mahsûsa adında paramiliter bir örgüt ve Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç (daha sonra Genç) dernekleri gibi yine paramiliter gençlik örgütleri kurduğu gibi Kara Kemal Bey’in organizatörlüğü ile çok sayıda esnaf kuruluşunu kendine bağladı, kendisini desteklemeyen basını susturdu, esasen dolaylı kontrolü altında olan Türk ocaklarını ise fırka ideolojisini yayan bir kurum haline soktu.

İttihat ve Terakkî reislerinin Türkçü ve daha sonra Türk milliyetçisi fikirlerden derin bir biçimde etkilenmelerine rağmen cemiyet / fırka Osmanlılık, Türkçülük ve ittihâd-ı İslâm gibi siyasetlerin hepsini devleti kurtarabilmek amacıyla eş zamanlı olarak uygulamış, bu anlamda tam bir pragmatizm örneği sergilemiştir. İktisadî sahada ise İttihat ve Terakkî, bilhassa Balkan savaşları sonrasında uy-

1327 (1911) kongresinde düzenlenen “Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti”nin nizamnâmesi”nin kapağı

gulamasına hız verilen “millî iktisat” siyasetiyle müslüman ve özellikle Türkler’den teşekkül eden yeni bir burjuvazi tesisine gayret göstermiştir.

1908-1918 döneminde İttihat ve Terakkî Cemiyeti içinde Talat, Enver ve Cemal paşalar ön plana çıkmışsa da (aslında Türk tarihçiliği neredeyse bütün İttihat ve Terakkî Cemiyeti’ni bu üç liderin örgütü mesabesine indirerek diğer pek çok önemli kişiyi, meselâ örgütlenme ve uygulama alanında Bahâeddin Şâkir ve Dr. Nâzım gibi liderlerin rolünü tamamen göz ardı etmektedir) cemiyet, 1908 öncesinde benimsediği hey’et-i merkeziye / merkez-i umûmî hâkimiyeti ilkesini bazı istisnâî durumlar haricinde muhafaza etmeye muvaffak olmuştur. Türk tarihçiliğinin genel olarak üç paşa arasındaki ihtilâfları abartma eğilimi içerisinde bulunması, cemiyet içi ve şahsî anlaşmazlıkların olduğundan fazla gösterilmesi sonucunu doğurmuştur. Aynı şekilde İttihat ve Terakkî üzerine sağlıklı tahliller yapabilmek için şahıslar üzerine yoğunlaşmak yerine merkez-i umûmî kararlarını incelemek ve yorumlamak gerekmektedir.

I. Dünya Savaşı’na giriş, İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin Enver Paşa’nın liderliğindeki kanadının yarattığı bir fiilî durum sonunda gerçekleşmiş, bu olay İttihatçı kadro içinde önemli tartışmalara, nâzır istifalarına sebep olmuşsa da bir örgütsel bölünme doğurmamış ve merkez-i umûmî genel siyasetler üzerindeki hâkimiyetini sürdürmüştür. İttihat ve Terakkî, ülkede her kuruma hâkim olduğu 1914-1918 yılları arasında savaş siyasetlerinin tesbit ve icrasında da birinci derecede rol oynamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkî kısa bir süre dışında paralel bir hükümet gibi çalışmış, Mahmud Şevket Paşa suikastının ardından bütünüyle bir tek parti iktidarı kurmuştur. Saray, II. Abdülhamid’in hal’i sonrasında siyasette belirleyici rol oynayan bir kurum olmaktan çıkmış, Bâbîâlî bürokrasisi önce dolaylı olarak, sonra doğrudan İttihat ve Terakkî hâkimiyeti altına girmiştir. İttihat ve Terakkî’nin kendini bir “vatan kurtarıcı” teşkilât olarak görmesi ve kendine muhalefeti vatan hainliğiyle eş tutması, II. Meşrutiyet döneminin iktidar-muhalefet ilişkilerinin sertleşmesine ve iktidar değişimlerinin seçim dışı yöntemlerle gerçekleşmesine sebep olduğu kadar daha sonra Türk siyasî hayatı üzerinde derin tesir icra edecek bir tek parti geleneğinin kurulması sonucunu doğurmuştur.

Mütareke Döneminde İttihat ve Terakkî. Mondros Mütarekesi’nden sonra İttihat ve Terakkî son kongresini 1 Kasım 1918 tarihinde topladı. Kongrenin üçüncü gününde İttihat ve Terakkî’nin bazı liderlerinin (Talat, Enver, Cemal paşalarla Bedri, Azmi, Bahâeddin Şâkir, Dr. Nâzım, Dr. Rüşûhî beyler) yurt dışına firarlarının gerçekleştiği haber alındı ve 5 Kasım 1918’de İttihat ve Terakkî Fırkası isminin tarihe karışması ve yeni bir fırkanın kurulması kararlaştırıldı. 11 Kasım 1918’de kurulan Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakkî’nin yerini aldı. İttihat ve Terakkî’nin nakit varlığının önemli bir bölümü bu fırkaya devredilirken (İttihat ve Terakkî Fırkası’nın mal varlığına 1 Şubat 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile el konuldu) Talat Paşa’nın istifası sonrasında kurulan İzzet Paşa kabinesinde dört İttihatçı nâzır bulunduysa da bu hükümetin istifasının ardından İttihat ve Terakkî’nin ülke yönetimi üzerindeki etkisi önemli ölçüde azaldı. Eski İttihatçı mebuslar, Teceddüt Fırkası ve Mütareke’nin hemen öncesinde kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası bünyesinde varlıklarını sürdürdüler; Teceddüt Fırkası Meclis-i Meb’ûsan’da hâkim parti durumuna geldiyse de meclisin 21 Aralık 1918’de feshi, İttihat ve Terakkî’nin elindeki son iktidar kozunu da kaybetmesine sebep oldu. 5 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile Teceddüt Fırkası kapatıldı ve mal varlığına el konuldu. Bu arada Meclis-i Meb’ûsan beşinci şubesi, İttihat ve Terakkî reislerinin savaşa giriş ve savaş sırasında uygulanan siyasetlerini soruşturmaya başladı; firarî durumdaki İttihat ve Terakkî liderleri dışındaki önde gelen üyeler sorgulandı. 8 Mart 1335 (1919) tarihli kararname ile kurulan Divân-ı Harb-i Örfî ise İttihatçı nâzır, mebus ve sorumlu kâtipleri muhâkeme etti. 5 Temmuz 1919’da İttihatçı liderler çeşitli cezalara çarptırıldı. Bu arada daha muhâkeme devam ederken bazı önde gelen İttihatçılar Malta’ya sürgün edildi. Yurt dışındaki İttihatçı liderler örgütsel faaliyetlerini sürdürüp çeşitli cemiyetler kurdularsa da faaliyetlerinden ciddi sonuçlar alamadıkları gibi Millî Mücadele’yi bir İttihatçı harekete dönüştürme çabaları da sonuçsuz kaldı. Bu arada Enver Paşa’nın gayretleriyle 5-8 Eylül 1921 tarihinde Batum’da bir İttihat ve Terakkî kongresi toplanıp (bu toplantının ciddi anlamda bir kongre olmadığı kesindir) Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki varlığı iddia edilen üyelerini İttihat ve Terakkî adı altında siyasî faaliyete davet ettiyse de bu çabadan bir sonuç alınamadı.

Her ne kadar Millî Mücadele’yi tamamiyle bir İttihatçı hareket olarak görmek mümkün değilse ve İttihatçı reislerin bu harekete el koyma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmışsa da bazı istisnalar dışında Müdâfaa-i Hukuk cemiyetlerini örgütleyenlerle kongreleri ve daha sonra Ankara’daki meclisi toplayan kadro eski İttihat ve Terakkî üyelerinden teşekkül etmiştir. Teceddüt Fırkası’nın yanı sıra yine İttihatçılar tarafından Mütareke’nin hemen öncesinde kurulan Karakol Cemiyeti, Millî Mücadele’nin başlatılmasında ve sürdürülmesinde (teşkilât 1920 Nisanında feshedilmiştir) eski Teşkilât-ı Mahsûsa mensupları ile Kara Kemal Bey’in idaresi altındaki esnaf örgütlerinin desteğiyle çok önemli rol oynamıştır. Bunun yanında iki hareket arasında bir ideolojik devamlılık da söz konusudur.

Yeni Rejim Döneminde İttihatçılar. Millî Mücadele sırasında yurt dışına kaçan İttihatçı liderlerin önde gelenleri Daşnaktsutyun Komitesi fedaileri (Cemal Paşa suikastındaki Sovyet Gizli Servisi rolü hâlâ tartışmalıdır) ve Bolşevik kuvvetler tarafından öldürüldüler Millî Mücadele’nin başarısından sonra yurda dönen İttihatçılar ise yeniden örgütlenme çabalarına başladılar. 1922 yılında eski Maliye nâzırı Câvid Bey’in evinde toplanan İttihatçı liderler dokuz maddelik bir fırka programı hazırladılar. Daha sonra bazı İttihatçılar, 1924’te muhalefeti aynı çatı altında toplamaya gayret eden Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası’nın faaliyetlerinde önemli roller oynadılar. 1926 yılı Haziran ayında Mustafa Kemal Paşa’yı hedef alan bir suikast girişiminin ortaya çıkarıldığı ilân edilmesinin ardından 26 Haziran’da başlayan İzmir muhâkemesinde bazıları eski İttihatçı olan on dört kişi idam cezasına çarptırıldı, bunlardan on ikisi 13-14 Temmuz gecesi idam edildi; İttihat ve Terakkî esnaf teşkilâtı örgütleyicisi Kara Kemal ile Abdülkadir beyler ise gıyaben idama mahkûm oldular. Geri kalan İttihatçı liderler, Terakkîperver Fırkası önde gelenleri ve diğer muhalifleriyle birlikte 1 Ağustos 1926 tarihinden itibaren Ankara İstiklâl Mahkemesi’nde muhâkeme edildiler. Dr. Nâzım, Câvid, Hilmi ve Nâil beyler 26 Ağustos 1926 gününü idam edilirken öbür İttihatçılar değişik hapis cezalarına çarptırıldı. İzmir ve Ankara’daki muhâkemeler bir anlamda İttihatçılığın da sonu oldu.

1922’den sonra İttihatçılar muhalefet cephesine katılmalarına rağmen ciddi sayılabilecek bir girişim gerçekleştireme-

İTTİHAT ve TERAKKİ CEMİYETİ

mişlerdir. Ancak yeni rejimin önde gelen pek çok isminin eski İttihatçı kadro içinde yer almış olması ve bunların bir kısmının İttihatçılık'la yeni rejim taraftarlığı arasında kararsız bir durumda kalması ciddi bir sorun oluşturmuştur. Bu da tercihini İttihatçılık yönünde kullanan ve daima potansiyel suçlular olarak görülen eski İttihat ve Terakkî mensuplarının tasfiyesinin en önemli sebebinin teşkil etmiştir. İttihatçılar'ın muhâkemeleri, suikast-taki rollerinden ziyade 1908 öncesinden 1926 yılına kadar İttihat ve Terakkî'nin bütün faaliyetlerinin sorgulanmasına dönüşmüş ve bir siyasî tasfiye ile sonuçlanmıştır.

İttihat ve Terakkî'nin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasî hayatı ve bu yeni yapı içerisinde siyasî teamüllerin teşekkülü üzerindeki etkisi tartışılmaz olmakla birlikte bu cemiyet / fırkanın çok uluslu bir devletin şartları içinde doğmuş ve yine böylesine bir çerçevede faaliyette bulunmuş bir örgüt olduğunu da göz ardı etmemek, bu alanda aşırı genellemelere gitmemek daha doğru olur.

BİBLİYOGRAFYA :

I. Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti (1889-1902). *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Nizamnamesi*, [baskı yeri yok] 1895; [İbrahim Temo], *Hareket*, İstanbul [Bükrüş] 1313; a.mlf., *İttihat ve Terakkî Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı[sic] Vataniye ve İnkılâbî [sic] Millîye Dair Hatıratım*, Mecidiye 1939; *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Nizamnamesi-Nizam jam'ıyyat al-ittihâd wa al-taraqqi al-uthmâniyya*, [baskı yeri yok] 1897; *Procès contre le Mezhveret et la Jeune Turquie*, Paris 1897; Şerafeddin Mağmûmî, *Hakikat-ı Hal*, Paris 1315; Ali Kemal, *(Cenevre'de) Neşredilmekde Bulunan Osmanlı Gazetesinin (17) Numerolu ve (1) Ağustos 1898 Tarihli Nüshasında (Darbe-i Hak) Ünvanı ile Neşredilmiş Bir Fıkra-ı Müfteriyâneye Cevabdır*, Paris 1898; Tunalı Hilmi, *al-Ma'rûd amâma allâh wa al-nâs*, Kahire 1899; a.mlf., *Murad*, Cenevre 1317; Damad Mahmoud Pacha, *Protestation de S. A. Damad Mahmoud Pacha contre la nouvelle décision prise par le Sultan Abdul Hamid II à l'égard des Turcs résidents à l'étranger*, London 1900; Mehmed Sabahaddin - Ahmed Lutfullah, *Umum Osmanlı Vatanşahlarıma Beyannâme*, Kahire 1901; *Le congrès des libéraux ottomans*, Paris 1902; Ali Fahri, *Açık Mektub: Ali Pinhan Bey'e*, Kahire 1322; a.mlf., *Emel Yolunda*, İstanbul 1328; Şûrâ-yı Ümmet-*Ali Kemal Da'vası*, İstanbul 1325; Mehmed Murad, *Mücâhede-i Milliye: Gurbet ve Audet Devirleri*, İstanbul 1326; Hoca Muhiddin, *Hürriyet Mücâhedeleri yahud Fırak ve Menfâ Hâtıraları*, İstanbul 1326; Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti Ne İdi?*, İstanbul 1327; Cevrî [Mehmed Reşid], *İnkılâb Niçün ve Nasıl Oldu?*, Kahire 1909; İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, London 1920; Hüseyinzâde Ali [Turan], "İttihat ve Terakkî Cemiyeti Nasıl Kuruldu [?]", *Tan*, 4-5 Mayıs

1938; Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945; a.mlf., *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakkî*, İstanbul 1948; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1956 [genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul 1959]; a.mlf., *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul [1960?]; *Ethem Ruhi Balkan: Hatıraları (Canlı Tarihler 6 içinde)*, İstanbul 1947; *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in Anıları*, İstanbul 1988; M. Şükrü Hani-oğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul 1986; a.mlf., *The Young Turks in Opposition*, Oxford-New York 1995.

II. Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti (1905-1908). Yukarıdaki kaynaklara ilâve olarak: *Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti Nizam-nâmesi-i Esasî*, Kahire 1323; *Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti Teşkilât-ı Dahiliye Nizamnamesi*, [Paris] 1324; *Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti Umur-i Dahiliye [Ömer Naci]*, *Hayye-ale-l-felâh*, [Paris] 1325; Mehmed Ramih, *Berrî ve Bahrî Silah Arkadaşlarım*, [Paris 1908]; Ahmed Niyazi, *Hâtırat-ı Niyazi yahud Târihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmaniden Bir Sahife*, İstanbul 1326; Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm: 11 Temmuz 1324*, İstanbul 1324/1326; *Déclaration du congrès des partis d'opposition de l'Empire ottoman, réuni en Europe*, [Paris 1908]; *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Nizam-nâmesi*, Salonica 1909; *Kırmızı Kitab: İttihat ve Terakkî-Adem-i Merkeziyet* (haz. M. Bedri), İstanbul 1330, s. 19-41; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım: 1872-1946*, İstanbul 1946; Kâzım Namî Duru, *İttihat ve Terakkî Hatıralarım*, İstanbul 1957; [Talât Paşa?], *Talât Paşa'nın Hatıraları* (haz. Enver Bolayır), İstanbul 1958; Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e: Bilmeyen Savaş: Kütûlamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları* (haz. Taylan Sorgun), İstanbul 1972; Bekir Fikri, *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla: Grebene*, İstanbul 1976; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979; Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti: 1896-1909*, İstanbul 1982; [Halil Menteşe], *Osmanlı Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (haz. İsmail Arar), İstanbul 1986; *Enver Paşa'nın Anıları* (haz. Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991; A. Iacovella, *İttihat ve Terakkî ve Masonluk* (trc. Tülin Altınova), İstanbul 1998; M. Şükrü Hani-oğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks: 1902-1908*, Oxford-New York 2001; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", *TTK Belleten*, XX/77 (1956), s. 168-172.

III. İttihat ve Terakkî Cemiyeti Fırkası (1908-1918) ve İttihatçılar'ın 1926 Yılına Kadar Gerçekleştirdikleri Faaliyetler. Yukarıdaki kaynaklara ilâve olarak: *Said Halim ve Talât Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âlî'ye Sevkleri Hakkında Divaniye Meb'usu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Berâ-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şu'be Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zabt Edilen İfadâtı Muhtevîdir*, İstanbul 1334; Arif Cemil, "İttihat ve Terakkî Rüşesâsının Diyar-ı Gurbet Maceraları", *Tevhîd-i Efkâr*, İstanbul 14 Mayıs 1922 vd.; *Cemal Paşa'nın Hatıratı*, 1913-1922, İstanbul 1339; Muhittin Birgen, "İttihat ve Tarakkide [sic] On Sene: İttihat ve Tarakkî [sic]

Neydi?", *Son Posta*, 16 Ekim 1936vd.; "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tan*, İstanbul 3 Ağustos 1943 vd.; E. J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden 1984; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 3: İttihat ve Terakkî: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul 1989; M. Yamauchi, *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo 1991; Zafer Toprak, "İttihat ve Terakkî'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, VII, İstanbul 1979, s. 95-113.

M. ŞÜKRÜ HANİOĞLU

İTTİSÂL

(bk. VÜSÛL).

İTTİSÂL

(الاتصال)

İnsan aklının,

kozmetik akılların sonuncusu olan
faal akılla kurduğu ilişki
anlamında felsefe terimi.

İnsan aklının gelişmesi ve bilgiyle aydınlanması İslâm felsefesinin en temel meselelerinden birini oluşturur. Akıl teorisinin psikoloji ve epistemoloji yanında metafizik, teoloji ve ahlâkla da ilişkili olması problemin önemini daha da arttırmaktadır. Meşşâî filozoflar, Aristo'nun kuvve-fiil ve madde-sûret ayırımına dayanan doktrininden hareketle insan aklını, "güç halinden fiil alanına çıkarak soyut kavramlara ulaşma yeteneği" şeklinde tanımlamışlardır. Bu noktada hangi gücün insan aklını kuvve halinden fiil haline çıkaracağı ve fiil haline geçen aklın soyut bilgilere nasıl ulaştığı soruları önem kazanmaktadır. İlk maddede (heyûlâ) olduğu gibi sırf güç ve istidat halindeki akıl da giderek heyûlânî denilen potansiyel ve edilgin durumundan kurtularak etkin hale geçmektedir. Güç halindeki insan aklını fiil alanına çıkaran bu etkin ilkeye "faal akıl" denmektedir. Faal akıl, "insanın düşünme ve bilme gücünün işlevsel hale getiren ve maddî eşyada kuvve halinde, maddî olmayan âlemde fiil halinde bulunan akfî objeleri (ma'kulât) ona kazandıran ilke" olarak tanımlanmıştır. İnsan aklıyla faal akıl arasındaki bu ilişkiye İslâm felsefesinde ittisâl denilmektedir.

Faal akıl ve etkisinin mahiyetiyle insan aklının ona hangi bilgi yollarıyla yöneleceği konusu İslâm filozofları arasında tartışmalıdır. Esasen Aristo'nun faal akıl konusundaki fikirlerinin müphemliği sebe-